
Отримано: 1 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 15 листопада 2017 р.

Прийнято до друку: 22 грудня 2017 р.

e-mail: serhii.shapravskiy@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2522-9672-2017-2(14)-125-135

Шапранський С. А. Роль релігійного чинника у суспільно-політичних процесах сучасної Європи. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Релігієзнавство». Острог : Вид-во НУ«ОА», 2018. № 2(14). С. 125–135.

УДК 322.2

Шапранський Сергій Анатолійович,
кандидат історичних наук, доцент кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»

РОЛЬ РЕЛІГІЙНОГО ЧИННИКА У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ

У статті аналізується роль релігійного чинника у контексті суспільно-політичних процесів сучасної Європи. Охарактеризовано недоліки міграційної політики ЄС та їх наслідки. Звернено увагу на проблеми адаптації у Європі представників нехристиянського віросповідання. Встановлено, що мігранти з Азії намагаються селитися у районах, де уже живуть представники їх культури, таким чином вони прагнуть зберегти свою національну і релігійну ідентичність. Окреслено перспективи співіснування на європейському континенті двох релігійних систем з огляду на динамічне зростання сповідників ісламу у порівнянні з християнством. Водночас, звернено увагу на зростання ваги праворадикальних політичних партій у країнах ЄС. З'ясовано причини зазначеного явища. Виокремлено електоральну базу праворадикалів. Визначено основні положення політичних програм та з'ясовано роль релігійної складової у популяризації їх ідей серед європейців.

Ключові слова: релігія, іслам, християнство, міграція, духовність, ЄС, радикалізм, політична партія.

Serhii Shapravskiy,

Ph.D. of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Religious Studies and Theology of the National University of Ostroh Academy

ROLE OF RELIGIOUS FACTOR OF SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN MODERN EUROPE

The article deals with such an important topic as analyzes the role of the religious factor in the context of socio-political processes in modern Europe. Characterized shortcomings of the EU migration policy and their consequences. It has been established that migrants from Asia are trying to settle in areas where the representatives of their culture are already living, thus they seek to preserve their national

and religious identity. Outlined perspectives of coexistence on the European continent of two religious systems in view of the dynamic growth of confessors of Islam in comparison with Christianity. At the same time, attention was paid to the increase in the weight of right-wing radical political parties in the EU. The reasons for this phenomenon are found out and singled out an electoral base of right-wing radicals. Defined the main provisions of their political programs and the role of the religious component in popularizing their ideas among the Europeans.

Key words: religion, Islam, Christianity, migration, spirituality, EU, radicalism, political party.

Постановка проблеми. Початок XXI ст. у Європі характеризується низкою кризових явищ, які стали індикатором суспільно-політичних трансформацій сучасного світу. Морально-етичні цінності християнського віровчення, які були покладені в основу об'єднавчих процесів Європейського союзу, поступово втратили свою значимість, поступившись місцем індивідуальному духовному пошуку окремо взятої особистості. Християнське вчення, яке було дороговказом впродовж багатьох століть і визначало напрямок поступу європейської цивілізації, зіштовхнулося з мотиваційною кризою. Високі соціальні стандарти, належний життєвий рівень, зростання матеріальних статків переважної більшості мешканців ЄС призвели до поступового зниження рівня релігійності у суспільстві.

Заборони та забобони християнського віровчення уже не несуть у собі тих емоційних навантажень, що ще століття тому. Політика мультикультуралізму, толерантності, лояльності як по відношенню до представників інших націй та віроповчальних систем, так і до людських проявів (сексуальна орієнтація, життєстверджувальна позиція) здавалося б мала дати позитивний результат і налагодити міжкультурний діалог у якому знайшлося б гідне місце кожному. Проте, така політика не принесла очікуваних сподівань. Натомість європейське суспільство поступово перетворюється на середовище, де рівень нетерпимості зростає. Мешканці «Старого світу» дедалі частіше і активніше висловлюються проти політики власних урядів і Євросоюзу загалом щодо лояльності по відношенню до мігрантів, носіїв іншої культурної традиції, які не завжди розуміють європейські принципи, а, досить часто, і повністю їх відкидають.

Так, у договорі про функціонування ЄС наголошується на тому, що організація розвиває загальну політику з питань надання притулку, додаткового і тимчасового прихистку, громадянам третіх країн, які потребують міжнародного захисту. Така політика відповідає при-

писам Женевської конвенції від 28 липня 1951 р. та Протоколу від 31 січня 1967 р. про статус біженців, а також іншим загальноприйнятими договорами у сфері міграції [1].

Одним з пріоритетних напрямків сучасної міграційної політики ЄС є інтенсифікація боротьби з нелегальною міграцією; підтримка і стимулювання легальної міграції; позиціонування міграції як важливого елемента відносин ЄС з країнами походження і транзиту мігрантів; інтеграція мігрантів у європейський соціум при збереженні та задоволенні їх ідентифікаційних потреб. Рівень суспільного спокою поступово переростає у занепокоєння, невпевненість і перетворюється на всеохоплюючий страх перед терористичною загрозою з боку представників іншої віроповідальної системи – ісламу. У таких умовах серед мешканців ЄС значно посилюються праворадикальні настрої, які акцентують увагу соціуму не лише на економічних і соціальних проблемах, але й на духовних [2].

Праворадикали заявляють, що ліберальна демократія можлива лише у суспільстві, де не має значної поляризації за етнічною і конфесійною приналежністю. Зважаючи на це, головна загроза розвитку сучасного західноєвропейського суспільства вбачається у збільшенні кількості мігрантів з держав принципово іншої культури. Європейці звинувачують переселенців у існуванні безробіття та зростанні злочинності, а за відсутність ефективного вирішення цих проблем, критикують неоконсервативні і соціал-демократичні партії, які перебувають при владі [3]. Водночас, висловлюючись проти міграційної політики, вони роблять акцент не на існуванні «вищих і нижчих рас», а на «непримиренних культурних відмінностях» роль релігії у яких є пріоритетною.

Політичні діячі правого спрямування критикують також і політику ЄС щодо збільшення чисельності країн-учасниць. Вони виступають проти форсованого об'єднання європейських країн в рамках ЄС, вбачаючи у цьому небезпеку втрати національної ідентичності, яка поступово розчиниться у бюрократичному наднаціональному організмі. Водночас, праворадикали наголошують і на кризі духовності, яка несе у собі загрози деформації усталених морально-етичних норм європейців і зрештою призведе до знівелювання європейських ідентифікаційних цінностей.

Нині крайні праві націоналісти представлені у Європарламенті, державних органах на національному і локальному рівнях багатьох західноєвропейських країн. Їх позиції міцні у Франції, Австрії, Ні-

дерландах, Бельгії, Італії, Швеції, Данії, Норвегії. Зважаючи на наближення чергових виборів до Європарламенту (2019 р.) зазначені партії інтенсифікують свою діяльність, намагаючись тим самим залучитися підтримкою якомога більшої кількості виборців і розширити своє представництво (наразі ультраправі представлені фракцією «Європа націй і свобод» загальною чисельністю 39 депутатів). Водночас, вони прагнуть скористатися хвилею незадоволення європейців, яка зумовлена відсутністю чіткої політики ЄС щодо мігрантів. Так, до прикладу, на осінніх виборах 2017 р. до німецького Бундестагу правопопулістська «Альтернатива для Німеччини» посіла третє місце отримавши 12,6% підтримки німців.

Представництво правих партій у європейських парламентах ще не є критичним. Їхня чисельність не дозволяє суттєво впливати на внутрішню/зовнішню політику окремо взятої країни, але сам факт підтримки такого роду ідеології у європейському суспільстві уже насторожує. Їхні гасла, що стосуються міграції/імміграції, боротьби зі злочинністю, європейських цінностей стають дедалі більш близькими для пересічного європейця і тому їхня позиція не може ігноруватися. Внаслідок поширення правих ідей відбувається поступовий наступ на ліберальні цінності, які традиційно вважаються основою західної цивілізації.

Важливість вивчення релігійних особливостей сучасної Європи визначається тим, що світ загалом вступає у принципово новий етап розвитку у якому стрімко змінюється його етнокультурна парадигма. Країни, які впродовж багатьох століть були, фактично однорідними за національним і культурним складом, стрімко набувають «східного», «ісламського» обличчя.

У цій ситуації дедалі більш актуальними стають ідеї збереження національної самобутності, відновлення ідеології європоцентризму, де роль християнства є однією з пріоритетних. Саме поєднання та взаємозалежність зазначених чинників і потребує більш детального наукового аналізу.

Метою статті є дослідження ролі релігійного чинника у сучасних суспільно-політичних процесах Європейського Союзу.

Проблема розвитку сучасної Європи з огляду на взаємозалежність різних складових (політика, економіка, соціальна сфера, релігія та ін.) набуває дедалі більшої актуальності та викликає чималий інтерес науковців різних галузей знань. Питаннями впливу релігії на інтеграційні процеси у ЄС присвятили свої наукові доробки Дж. А. Альмонд,

Р. Брюейкер, К. Ф. Вальда, К. Вілкокс, А. Тойнбі, Ж. П. Вілем та ін.

Типологія праворадикальних партій і угруповань, їх ідеологічні орієнтації розглядаються в роботах британського дослідника Р. Ітвела та італійського політолога П. Ігнаці. Причини успіху європейського правого радикалізму в останні десятиліття, електоральна динаміка партій подібної спрямованості знайшли відображення у працях Ж.-І. Камю, П. Перрино, Я. Маккалістера. Серед авторів новітніх порівняльних досліджень сучасних праворадикальних партій необхідно відзначити Х.-Г. Бетца, Г. Китчельда, М. Мінкенберга, Е. Картера та ін.

Однією з найважливіших причин зростання популярності праворадикальних сил є міграція, феномен якої досліджують Б. Хорева, В. Чапека, В. Староверова, І. Івахнюк, В. Даурова та ін.

В Україні дослідження феномену європейської релігійності ще не стало предметом комплексного дослідження. Українські науковці приділяють зазначеній проблематиці фрагментарну увагу акцентуючись лише на окремих питаннях. Серед них варто виділити В. Єленського, В. Токмана та ін.

Виклад основного матеріалу. Серед фахівців, які досліджують питання європейської ідентичності не існує єдиної думки щодо її функціональної ролі у системі суспільних відносин країн ЄС. Так, М. Козловець, аналізуючи європейську ідентичність виділяє три моделі її реалізації. Перша – цілковито заперечує право на існування європейської ідентичності у загальному розумінні. Натомість головний акцент зміщується у напрямку національно-державної ідентичності, як виразника окремо взятого європейського народу, так і Європи загалом. Друга звертає основну увагу на реалізацію проекту наднаціонального концепту, у який вписуються ідеї «Єдиної Європи» або «Європи регіонів». За такої моделі, на перше місце висувається всеохопна європейська ідентичність, яка нівелює національні інтереси окремих країн. Усе підпорядковується цілісним європейським прагненням, у яких втрачається самобутність та самоідентифікація регіонів, а це, у свою чергу, наштовхується на спротив чималої кількості національнонаштованих європейських громадян, вбачаючих у зазначених процесах загрозу втрати власної національної приналежності. Третя модель має на меті створення єдиної системи у якій би відбувалося переплетення трьох складових рівнів ідентичності: національного, представленого державницьким рівнем; наднаціонального, який виходить за межі країни, трансформуючись у загальноєвропейську

ідентичність; і етнічного, який передбачає збереження первісної національно-культурної ідентичності окремих європейських народностей та етносів [4].

Одна з основних проблем сучасної європейської цивілізації полягає у тому, що вона перестала бути «європейською». Сталося це внаслідок абсолютно добровільної відмови багатьох європейських еліт від основ європейської ідентичності, одним з визначальних чинників якої є християнство. На початку ХХ ст. значну роль у політичному житті європейських країн відігравали різні рухи і партії християнсько-демократичного, а також християнсько-соціалістичного спрямування, голоси яких у результаті заглушили право- та ліворадикальні тоталітарні марші. Але після Другої світової війни у Європі християнсько-демократичні рухи знову відродилися і отримали досить серйозну підтримку виборців, які прагнули залишитися європейцями, уникаючи правих і лівих радикалів.

Перші демократичні лідери провідних країн Західної Європи після війни у своїх політичних переконаннях орієнтувалися на християнські цінності. Зокрема, К. Аденауер у ФРН (1949-1963 рр., Християнсько-демократичний союз), А. де Гаспарі в Італії (1945-1953 рр., Християнсько-демократична партія), Ш. де Голь у Франції (1959-1969 рр.). Саме ці політичні сили та їх лідери, багато у чому, стояли біля витоків проекту євроінтеграції. Федеральний канцлер ФРН Т. Хойс (1949-1959 рр.) стверджував, що Європа стоїть на трьох пагорбах: на Акрополі, що дав цінності свободи, філософії, демократії; на Капітолії, що дав римське право; і на Голгофі, інакше кажучи, на християнстві. Зауважимо, що попри безперечне важливе значення античних цивілізацій, світоглядна єдність Європи вперше була забезпечена саме християнством – ні грецька філософія, ні римське право не могли надати мешканцям європейського дому єдиної системи цінностей.

У процесі розбудови європейських інституцій загальноприйняті християнські цінності, які, власне, були покладені в основу формування євроспільноти, поступово знівельовалися. На перший план вийшла політика мультикультуралізму. І якщо, ще у середині минулого століття одностатеві шлюби та відкрита критика основ християнства носили поодинокий характер і сприймалися вороже, а подекуди і відкрито засуджувалися (вважалися гріховними), то уже на початку ХХІ ст. паради сексменшин, відкрита критика релігійних учень стає нормою.

Причини зазначених явищ варто шукати у XIX ст. – у період формування ідеології лібералізму, яка наполягала на розмежуванні держави і церкви, що, зрештою, призвело до значного зменшення європейської релігійності і поступового знівелювання ролі релігії у суспільному розвитку, що дає підстави стверджувати про перехід Європи до періоду постхристиянства.

Традиційні європейські церкви також значно модернізували своє ставлення до суперечливих проблем сучасного суспільства. Так, протестанти та католики поступово змінюють своє ставлення щодо абортів та одностатевих шлюбів, наголошуючи на тому, що Бог любить усіх однаково – як праведників, так і грішників.

З усього вищезазначеного зовсім не випливає, що Європі XXI ст. потрібно абсолютно відмовитися від проявів лібералізму, чи, тим паче, ідей гуманізму. Гуманістичні цінності могли виникнути лише на ґрунті християнства з його вченням про цінність людської особистості, але, відірвавшись від цього ґрунту, вони «зависли у повітрі», поступово втративши свою значимість.

Окрім проблем нівелювання християнських цінностей, які виступали одним з пріоритетних чинників об'єднання різних за економічним розвитком, але схожими за віросповіданням, системами держав, сучасна Європа зіштовхнулася з міграційним викликом.

Ще на початку XX ст. уряди європейських країн усіляко намагалися обмежувати міграційні потоки, які могли б істотно порушити традиційний для їхніх суспільств етнічний, релігійний і, відповідно, культурно-цивілізаційний баланс. Однак, після Першої та особливо Другої світових війн ситуація видозмінилася. Західноєвропейські держави відчинили двері для численних біженців та представників своїх колишніх колоній, що експортували дешеву робочу силу та займали ті економічні ніші, яких уникали представники корінного населення (хімічна промисловість, комунальне господарство, сфера обслуговування тощо). Проте, до 70-80 рр. XX ст. мігранти традиційно розглядалися як «тимчасові гості» (гастарбайтери), і, на перших етапах, політика регулювання міграційних процесів не ставила собі за завдання соціокультурну адаптацію працівників. І лише збільшення чисельності мігрантів наприкінці XX ст., а особливо на початку XXI ст. до 10-15% від загальної кількості жителів спровокувало уряди європейських країн до більш рішучих кроків щодо регулювання міграційних процесів і розробки системи державних заходів з питань інтеграції мігрантів у європейський соціум.

За останні десятиліття у Європу проникли кілька десятків мільйонів мігрантів. Провідне місце серед них займають вихідці з мусульманських країн. Лише на території ЄС їх нараховується близько 15 млн осіб. Це дозволило ісламу витіснити іудаїзм з позиції другої за поширеністю релігії у ЄС. Результатом активних міграційних процесів у Західній Європі стало виникнення значних осередків африканського, азійського населення, які втратили інтерес до соціокультурної асиміляції у євросупільство [5, с. 13]. Цю обставину визнають практично усі провідні суспільствознавці. Е. Тоффлер зауважує, що у сучасному світі «всюди посилюється опір «тигельному» процесу. Расові, етнічні та релігійні групи відстоюють своє право на існування і продовжують гордо зберігати свою самобутність [6, с. 229].

Доволі успішний економічний розвиток країн ЄС обумовлює великий потік мігрантів з країн, історично пов'язаних з ісламом, а демократичні закони ЄС, що проголошують свободу совісті, дозволяють релігії мігрантів вільно розвиватися. Здавалося б, свобода совісті і мирне співіснування різних релігій в одній країні – важливе досягнення європейської цивілізації, проте, в останні роки така ситуація стала провокувати появу низки проблем, які, в свою чергу, стали викликати побоювання європейців. Ці побоювання стосуються збільшення числа мусульман в західноєвропейських країнах, які сприймають іслам як систему, що регламентує усі сфери життя.

Важливу роль відіграло і те, що іслам у Європі, загалом, асоціюється з колоніальною історією. Країни, що не мали досвіду «співіснування» з ісламом, виявилися психологічно неготові до його інкорпорації, а країни, що мали досвід співіснування з ісламом, були зайняті проблемами усвідомлення власної ідентичності, залишивши вибудовування відносин з мусульманами «на потім». У результаті європейці дорікають мусульманам у небажанні інтегруватися до європейського соціуму, мусульмани ж висловлюють нарікання з приводу того, що інтеграція у її сучасному вигляді, перетворилася для них у нову форму колоніалізму.

Як стверджує французький соціолог М. Вьєверка, сучасні суспільства вступили у нову еру фундаментальних процесів фрагментації і перебудови ідентичностей. Відторгнення чужих ідентичностей лише стимулює процес їх формування, що і спостерігається у сьогоденній Європі [7, С. 16]. Таким чином, визначення культури приймаючої країни через протиставлення ісламу лише посилює релігійну складову ідентичності мігрантів і грає на руку радикальних рухів, які заці-

кавлені у тому, щоб мусульмани відчували себе саме мусульманами, а не німцями, французами. Деякі експерти вбачають у сучасній ісламістській ідеології свого роду націоналізм, що виходить за межі національних держав [8].

Окреслена ситуація пояснюється дефектами міграційної політики ЄС, в основі якої було покладено ідею поступової відмови від явних форм асиміляційної політики. Замість формування «великої нації» відбувається процес ствердження «множинних лояльностей»; «сакралізації різноманітності» [9, с. 131]. Проте, така політика не дала тих результатів, на які сподівалися її ініціатори. Так, останнім часом, відкинувши політкоректність і політики, і журналісти все частіше говорять не про загальну небезпеку, що виходить від мігрантів, а саме про небезпеку з боку мігрантів-мусульман.

Мультикультурний проєкт, в основі якого лежав принцип толерантності до інших культур, показав практично повну несумісність традиційних мусульманських і європейських цінностей. Толерантність європейців закінчується там, де припиняється сприйняття цінностей індивідуальної свободи, раціональної свідомості і прав людини. Водночас, мусульманські громади не можуть, в принципі, примиритися з західною культурою і європейськими свободами, на кшталт жіночої емансипації або одностатевих шлюбів. Зокрема, це стосується не лише мігрантів, але і тих, хто вже отримав громадянство у країнах ЄС, проте, не набув європейської ідентичності.

За визнанням колишнього британського прем'єр-міністра Девіда Кемерона: «Толерантність заснована на невтручанні у справи тих, хто відкидає західні цінності, себе не виправдала. Настав час перейти до «м'язистого лібералізму», при якому національна ідентичність формується за рахунок демократії, рівних прав, верховенства закону і свободи слова» [10].

Концепція мультикультуралізму припускала мирне співіснування різних культур, перш за все, християнської і мусульманської, що було неможливо за визначенням, оскільки ці культури мають різну світоглядну парадигму. Якщо універсальним принципом організації політичного життя у Європі до ХХ ст. була секуляризація, то у мусульманському світі іслам є фундаментом соціального і політичного життя.

Невдала інтеграція сприяла поштовху до радикалізації другого і третього покоління мігрантів, які не відчують себе європейцями: незважаючи на те, що вони ходили у такі ж школи, слухали одну

музику і вирости у сусідніх кварталах, суспільство постійно підкреслює їх відмінність. У цих умовах зіткнення на своїй території з мусульманською спільнотою, яка переживає релігійний підйом, породжує серйозні труднощі. У Європі з'явилося нове покоління людей з множинними ідентичностями, жодна з яких не є національною у її класичному розумінні. І якщо крайній прояв кризи ідентичності у європейців прослідковується через зростання впливу партій з правою ідеологією, то для мусульман таким проявом є радикалізація. У Європі поступово наростає загроза зіткнення двох цивілізаційних систем з різними світоглядними орієнтирами. Європа знаходиться перед вибором – або змиритися з існуючим станом речей, або виробити нову систему взаємовідносин з ісламським світом на своїй території.

Висновки. Процеси інтеграції мусульман у європейський соціум відбуваються за власним сценарієм, незважаючи на спроби прогнозування і контролю з боку європейських інституцій. Переважна більшість європейських країн не змогли віднайти важелів здатних розв'язати основні проблеми, пов'язані з інтеграцією мусульманського населення: асиміляція була відкинута мусульманами, а недоопрацьовані варіанти мультикультурної моделі спровокували подальшу соціальну дезінтеграцію. Важливою тенденцією стало те, що інтегрований іслам не «секуляризувався», а навпаки, використовуючи світський характер європейських політичних структур і принцип свободи віросповідання, іслам почав наполегливо посилювати свою релігійно-культурну самобутність у країнах ЄС. Як слушно зауважив французький дослідник О. Руа, свобода в релігійній сфері, можливість самостійно приймати рішення, пов'язані з вірою, може і привести до формування як ліберальних, так і радикальних поглядів [11].

Між невдалою інтеграцією і релігійною радикалізацією існує незаперечний зв'язок і виникнення радикальних угруповань можна вважати невдачею усього суспільства. Якщо раніше основною загрозою для країн ЄС були ісламські радикали, які діяли з-зовні, то тепер вони змушені боротися з ісламською загрозою, що сформувалася на їх території.

Проблема посилення правих настроїв у європейському суспільстві вочевидь пов'язана з політикою сучасної правлячої еліти. Невдачі у економіці, помилки у міграційній політиці, відступ від класичних основ розбудови спільного європейського дому, послаблення ролі церкви у суспільстві поступово призводять до зміни обличчя Європи. Можемо припустити, що вплив правих сил буде мати тенденцію

зростання як, і, власне, посилення радикалізації серед мусульманського населення. У цьому контексті, релігійний чинник стає дедалі вагомішим, відіграючи одночасно і об'єднуючу, і дезорганізуючу роль. Співіснування двох духовно-моральних систем можливе лише при уникненні взаємних звинувачень і наявності спільного прагнення до порозуміння, а не до протистояння.

Список використаних джерел:

1. Європейський союз. Консолідовані договори. URL: http://lib.pu.if.ua/files/europa/06_consult_uk.pdf.
2. Гримська М. Міграційна криза в ЄС 2014-16 рр. у контексті радикалізації електоральних переваг (на прикладі крайніх правих політичних партій). URL: <https://grani.org.ua/index.php/journal/article/view/389/396>.
3. Вінникова Н. Трансформаційні виклики радикалізації європейської системи політичного представництва. URL: http://politicos.od.ua/2_2016/12.pdf.
4. Коридон А. Європейська ідентичність: структурування смислового простору. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/alla-kyrydon-yevropejska-identychnist-strukturuvannya-smyslovogo-prostoru/>.
5. Бьюкенен П. Дж. Смерть Запада (пер. с англ. А. Башкирова). Москва: ООО «Изд-во АСТ», 2003. 333 с.
6. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века (пер. с англ.). М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003. 669 с.
7. Вевьрка М. Формирование различий. СОЦИС, Москва, 2005. № 8. С. 13-24.
8. Hegghammer T. Political Violence in Saudi Arabia: The Rise and Fall of «al-Qaida on the Arabian Peninsula». Conference Paper. Oil, Energy and Middle East. Norwegian Defense Research Establishment. URL : http://www.mil.no/multimedia/archive/00091/Political_Violence_i_91403a.pdf.
9. Тодд Э. После империи. Pax Americana – начало конца (пер. с франц. Е. Корендясова). Москва: Международные отношения, 2004. 240 с.
10. На думку Девіда Кемерона британцям необхідно перейти до «м'язистого лібералізму». URL : <https://tsn.ua/svit/britanskiy-prem-er-viznav-scho-multikulturnist-ta-tolerantnist-ne-pracyuyut.html>.
11. Roy O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York City: Columbia University Press, 2004. 349 p.